

İslam Öncesi Türk Metinlerinde ‘Kız’ ve ‘Kadın’*

‘Girl’ and ‘Woman’ in the Pre-Islamic Turkic Texts

Mehmet Turgut BERBERCAN

Cankiri Karatekin University (Çankırı/Turkey)
mtberbercan@karatekin.edu.tr

From seventh and eighth centuries to eleventh century, in the historical period of Pre-Islamic Turkish language and literature, the words for the concepts ‘girl’ and ‘woman’ used in the texts belonging to Old Turkic, the language of the ancient texts of Turkish language are analysed in this work in terms of lexicological and etymological point of view. Glossary entries corresponding the meaning of the concepts ‘girl’ and ‘woman’ are defined and based on lexical sources via demonstrating the usage of them in the texts. Consequently, the area of the concepts of ‘girl’ and ‘woman’ in Old Turks are researched through analysed glossary relevant to culture. Also the cultural background loaded by the semantic structure of the words meaning ‘girl’ and ‘woman’ is emphasised in the ancient literal works of Turkish language such as Turkic inscriptions, first folk poetry examples, documents, records etc.

* “Halk Kültüründe Kadın” başlıklı Uluslararası Sempozyumda (13-15 Mart 2015, Şanlıurfa) sunulan bildirinin makale hâlindeki neşridir.

Key Words: Pre-Islamic Turkic, historical texts, girl, woman, the area of concept.

Giriş

İslamiyet öncesi eski Türk metinleri üzerinde yapılan söz varlığı incelemeleri ve filolojik analizler vasıtasıyla Eski Türk yaşantısına dair pek çok veri elde etmek mümkündür. Bu veriler, sosyal bir olgu olarak Türk toplumunda kadın-erkek eşitliğinin bulunduğunu, kadının sosyal hayat içinde (çok sağlam bir müessese olarak kurulmuş ve bilinen en eski tarihten günümüze Türk varlığını Türk adıyla kaybolmadan ayakta tutmuş Türk aile yapısına aykırı olmamak suretiyle), erkeklerle birlikte bir cemiyet içinde yer alabildiğini ve erkeklere mahsus görülen işleri de yeri geldiğinde yapabilecek özelliklere sahip bir insan olarak algılandığı açık bir şekilde göstermektedir (bk. Sevinç 1987; Gündüz 2012). Kadının erkekten fiziksel güç ve doğuştan gelen kadınlık tabiatına ait biyolojik ve fizyolojik özellikler dışında hiçbir farkının olmadığı ve erkeğin hemen yanında aynı dereceye sahip bir statüde olduğu görülmektedir.

Eski Türk hayatından kesitlerin sunulduğu çok önemli birer abidevî metin olan Orhun yazıtlarında, Türk kralının yani *kagan*'ın ismi zikredilir zikredilmez Türk kraliçesinin yani *katun*'un (*hatun*) isminin zikredilmesi (*kaŋım ilteriş kaganıg ögüm il bilge katunug tenri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç (...)* [KT, D11] 'babam İlteriş Kağan'ı, annem İl Bilge Hatun'u Tanrı gökyüzünün en üst noktasında tutup yüceltmiş muhakkak ki'), devlet idaresinde kadın-erkek eşitliğiyle bilinen klasik ve modern Batı'da görülen bazı monarşilerdeki kraliçenin statüsünden hiç de farklı değildir; hatta daha yetkin bir yapıya maliktir. *Katun*'un *kagan* ile aynı statüde ve yeri geldiğinde bir *kagan* gibi idarede söz sahibi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Babasından sonra kağanlığın idaresine geçecek Türk prenslerini yani *tigin*'leri dünyaya getiren ve sürekli savaşan kağanın yokluğunda *kut* 'devlet' sahibi olacak oğulların yetişmesiyle ilgilenen tek kişi olması sebebiyle bu değer verilmiş olması tabii görünmektedir. Eski Türk tarihinden bilinen örnekler bu

kanaati ispatlayacak niteliktedir. Öyle ki, birer örnek olarak, Kutlug Kagan'ın (İlteriş Kağan) ölümünden sonra oğullarının (Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın) velisi ve devletin başı anneleri (ög 'ana') İl Bilge Hatun olmuştur (bk. Yakut 2002: 416; Mandaloğlu 2013: 149). Köl Tigin yazıtında geçen şu ifade dikkat çekicidir: *umay teg ögüm katun kutıña* 'Umay gibi (ilahe gibi, Umay tanrıçası gibi olan) annem hatunun devleti sayesinde'. Bu ifadeyle Bilge Kağan, babası ölünce annesinin devlete ve kendilerine sahip çıktığını anlatmaktadır. Yani *katun*, *kagan*'ın vazifesini devralmıştır. Eski Uygurlar VII. yüzyılda Ötüken Uygur Kağanlığı'nı kurmadan önce, Uygurların lideri savaşlarla meşgul olduğu için Ulug Katun, kağanın yargıçlık vazifesini üstlenerek adalete ve töreye (*törü* 'töre, sözlü kanun, yasa') aykırı davrananları cezalandırmıştır. Bu noktada kadının Eski Türk dünyasında adaleti sağlamakla görevli ve hükmeden bir pozisyonda bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Turan 1969: 126). Böğü Kağan'ın Çin seferine *katun*'u ile beraber gitmesi, *katun*'un da orduya komuta edebildiğini, kadının da bir komutan ve asker olabileceğini göstermektedir. Kadının eski Türk toplumundaki yüksek dereceli yerini ve değerini göstermesi bakımından İslamiyet öncesindeki Eski Türk tarihine ait daha pek çok örnek verilmesi mümkündür (bk. Mandaloğlu 2013: 147-150).

Türkçede *kadın* sözcüğünün kökeninin Etü.'de kullanılmış *katun* şeklinden geldiği, iç seste tonlulaşma ve son hecede ünlü daralması neticesinde oluştuğu bilinmektedir: *kadın* < *katun*. En eski metinlerde, özellikle 'hükümdar eşi' anlamında kullanılmış bu kültür sözcüğü; geçirdiği ses değişiminin yanında, anlamca genelleşerek bugüne ulaşmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *hatun* sözcüğünün ise vaktiyle Türkçeden Farsçaya /q/ > /x/ ve /a/ > /ā/ ses değişimlerini takip ederek (*hâtun* < *katun*) geçtiği ve ilerleyen yüzyıllarda bu şekliyle Farsçadan Batı Türkçesinin söz varlığına katıldığı düşünülmektedir.

Literatüre bakıldığında, kadın ile ilgili sözcükler üzerine birçok 'genel' ve 'özel' çalışma yapıldığı görülmektedir. Türk dilindeki kadınla ilgili sıralanan genel sözcükler için bk. Karahan, 2006; Orhun yazıtlarında 'kadın' için bk. Yazıcı 2013; *Divanü Lugatı't-Türk*'te 'kadın' için bk. Özdarıcı 2011; vd. Ayrıca Eski Türk sanatındaki 'kadın' motifi ve yüklendiği anlam için 'Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri' başlıklı çalışma ilgi çekicidir (bk. Alyılmaz 2014).

Eski Türkçede ‘Kız’ ve ‘Kadın’ için Kullanılan Çeşitli İsimler

Birçok dilde ‘kadın’ için ayrı, ‘erkek’ için ayrı isimlerin kullanıldığı ve insanı karşılamak için genellikle ‘erkek’ anlamına gelen sözcüğün kullanıldığı görülür. Örneğin, İng. *men* ‘I. insanlar; II. erkekler; *women* ‘kadınlar’; Alm. *mensch* ‘insan; adam, erkek’; Ar. ve Far. *ādem* ‘I. insan, II. adam [erkek]. Çeşitli dillerdeki bu duruma aykırı olarak, Etü.’de *kişi* sözcüğünün genel olarak insanı karşılayan ve erkek ile kadını ayırmaksızın her ikisini de karşılayan genel bir terim olduğu (*kişi oğlu* ‘insanoğlu’), erkek ve kadının eşit seviyede değerlendirildiğini bildirmesi bakımından (Useev 2012: 57) önemli bir kavram karşılığı olarak kullanıldığı vurgulanmalıdır.

Bu çalışmada yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak, İslam öncesi metinler bir bütün olarak (Eski Türkçe döneminin Göktürk ve Eski Uygur alanlarına ait metinler) temel alınmış ve sosyo-kültürel bir bakış açısı ve sınıflandırma üzerinden Türklerin İslam’dan önceki hayatlarındaki ‘kız’ ve ‘kadın’ algısına filolojik bir perspektif ile yaklaşmıştır. Genelden özele gidildiğinde, yani erkek ve kadını fark gözetmeden karşılayan isim olan *kişi*’den ‘kız’ ve ‘kadın’ için kullanılan diğer isimlere bakıldığında, Eski Türklerde kız ve kadının ailedeki ve/ya sosyal hayat içindeki seviyesini, değerini ve yüklendiği anlamı bildirmek üzere ‘eş olarak’, ‘aile bireyi olarak’ ve ‘toplumdaki genel algılanışına göre (genel anlamda kız ve kadın, ‘evlenme’ kavram alanındaki kız ve kadın, ‘esir, cariye ve hizmetçi’ kavram alanındaki kız ve kadın ve ‘sevgili’ kavram alanındaki kız ve kadın olmak üzere)’ çeşitli isimler aldığı görülür. Aşağıda bu isimler sınıflandırılarak ve dâhil oldukları kavram alanlarına bağlı olarak tematik, etimolojik ve leksikal değerlendirmeler yapılmıştır:

1. Eş olarak Kız ve Kadın

Eski Türklerde ‘eş olarak’, evlenen ve çocuk doğuran, bu yönüyle ulus içinde resmî bir statüsü bulunan kadın için *ebçi*, *katın*, *kisi* ve *yotuz* sözcükleri kullanılmıştır:

Ebçi ~ Ewçi

Ebçi ~ ewçi [< eb ‘ev’ + çi] ‘kadının eş olarak vazifesinin ev işleriyle ilgilenmek ve çocuklarla ilgilenmek olduğunu bildirmek üzere ‘evci’; eş; evde çocuk bakan ve büyüten, ev işleriyle uğraşan zevce, ev hanımı’ (Heil. *urı oğlanlıg ewçi süti* ‘erkek evlat doğurmuş eşin sütü’ (416).

Katın ~ Katun

Katın ~ katun [? < kat- ‘katmak’ + -(X)n] ‘kadın, eş’. Eski Türklerde özel anlamda bir unvan olmak üzere ‘hükümdar eşi, kraliçe’ anlamındadır. Krş. BK: *ögüm il bilge katunug* ‘annem İl Bilge hatunu (D 10); DLT: *kātun* ‘hatun; Afrâsiyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı’ (81/71, 189/161, 206/177, 550/451). Sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu düşünen araştırmacıların kanaati, ‘katmak, eklemek, koymak, vb.’ anlamlara gelen *kat-* fiilinden (Levitskaya vd. 1997: 336-337; Useev 2012: 63-64) türetilmiş *katın* (< *kat-ı-n*) sözcüğü, ‘(aileye) katılmış, eklenmiş, dâhil edilmiş’ demektir, krş. *kelin* < *kel-i-n* ‘gelin’. Bu kanaati desteklemek suretiyle, *kat-* fiil gövdesinden başka akrabalık bildiren sözcükler türetildiği delil gösterilmekte, örneğin Kumandı, Tuba dillerinde *katış-* fiilinin ‘evlenmek, katılmak birleşmek, irtibat kurmak’ anlamlarına geldiği (Levitskaya vd. 1997: 336-337) ve Kırgızcada *katış* sözcüğünün aralarında sıkı bağ, yakın ilişki olan kişileri belirttiği bildirilmektedir (Useev 2012: 64). Sözcüğün bilinen eski şeklinin /k-/’lı oluşu, Türkçe üzerinden k > x değişmesi yoluyla Farsçaya *xatun* şeklinde geçtiğini, daha sonra sözcüğün Farsçadan Batı Türkçesine Farsçada görülen *xatun* formuyla birlikte geçtiğini düşündürmektedir. Her ne kadar sözcüğün *kat-* fiilinden türetildiği ileri sürülse de sözcüğün kökeninin Soğ. *xw’t’yn* ‘hatun’ şekli olduğuna (*xwt’y* ‘erkek hükümdar, kral’; *xwātūn* ~ *xwat’yn* ‘kraliçe, hükümdar eşi’) ayrıca dikkat çekilmiştir (Clauson 1972: 602, 603; Räsänen 1969: 157a). Sözcüğün ikinci ünlüsünün Etü.’de genellikle düz-dar olmayıp dar-yuvarlak olması (*kat-u-n*), Türkçedeki şeklin Soğdca köken ve forma yakınlığını göstermektedir. Ayrıca krş. Mo. *xatun* ‘kadın; kraliçe; prenses; eş’ (Lessing 1960: 946a).

Kisi

Kisi ‘eş, zevce’ (DLT: 166/143, 167/144); *kisi* şeklinin *kişi* ‘kişi’ formuyla karışarak Karahanlı Türkçesinden sonra kaybolduğu anlaşılmaktadır. Krş. IB: *oyma er oqlanın kisisin tutug tutupan oş iç oygali barmış* ‘(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş’ (29). (EDPT: 749a)

Yotuz ~ Yutuz

Yotuz ~ yutuz ‘eş, zevce’. Sadece Göktürk ve Eski Uygur metinlerinde geçmektedir; krş. IB: *oglı yutuzı kop ögirer tir* ‘oğlu ve eşi hep sevinir, der’ (29). CLAU-SON, çeşitli metinlerde sözcüğün ilk hecesinin /o/ ya da /u/ ile okunduğunu ve metin içindeki söz gelişinden (context) sadece ‘eş, zevce’ anlamı çıkarılabildiğini, fakat ‘köle kız’ şeklinde yapılan çevirilerin de bulunduğunu kaydetmiştir (EDPT: 894b, 895a).

2. Aile Bireyi olarak Kız ve Kadın

Eski Türk aile hayatında *anne*, *abla*, *kardeş*, *teyze*, *hala*, *yenge* olarak bulunan kız ve kadınlar için *baltız*, *eçe*, *eke*, *ög*, *sinil*, *yenge* gibi sözcükler kullanılmıştır:

Baltız ~ Baltır

Baltız ~ baltır ‘küçük kız kardeş’. Sadece Eski Uygur metinlerinde görülen sözcük, *eke* ‘abla’ ile hendiadyoin içinde kullanılmıştır. Krş. AY: *ögli kañlı ulatı kisi ogul beg yutuz içi ini yme ka kadaş eke baltı(z) birkerü (...)* ‘anne ile baba ve zevcesi, evladı, bey (koca) ile eş, büyük küçük, ayrıca hısım akraba, abla (ve) küçük kız kardeş hepsi beraber (...)’ (554/13-17). Sözcüğün bugünkü anlamının Etü.’den Otü.’ye geçiş döneminde, Karahanlı Türkçesinden (XI. yüzyıldan) itibaren oluştuğu görülür. Krş. DLT: *baldız* ‘kadının (eşin) küçük kız kardeşi, eşin en küçük kız kardeşi’ (230/200, 447/351). Çağdaş Türk lehçelerinden Kazakça, Kırgızca, Azerice, Türkmence ve Türkiye Türkçesinde bulunan sözcüğün farklı olarak Kazakça-Rusça sözlükte (Mahmudov-Musabayev 1954: 68), Etü.’deki anlama paralel bir şekilde ‘küçük kız kardeş’ anlamı da verilmiştir (EDPT: 334b).

Eçe

Eçe ‘kişinin ablası veya annesinin yaşça küçük kız kardeşi’ (krş. *küküy* ‘teyze’ [(DLT: 547/447)]; ‘büyük kız kardeş’ (DLT: 56/42); krş. *teyze* [< *tay* (*tagay* ‘dayı’) + *eçe* ‘dayı ablası’]; ayr. krş. Mo. *egeçi* ‘abla’ (Lessing 1960: 297a); Çağataycada *eçe* ‘yaşça büyük kadın’ anlamında daha genel bir hüviyet kazanmıştır (Senglah: 32v/4; bk. EDPT: 20a).

Eke

Eke ‘genel anlamda ‘abla’; ‘kişinin ablası veya babasının küçük kız kardeşi’; ‘abla’ anlamı sebebiyle *eçe*’nin sinonimidir (bk. *eçe*). Otü. metinlerinde görülmeye başlayan aynı anlamdaki Mo. *egeçi* şekli (Lessing 1960: 297a) özellikle Çağatay sahasında yaygınlık kazanmıştır (Senglah: 108v/9; EDPT: 100b). Krş. KT: *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuylarım bunça yime tirigi küy boltaçı erti* ‘annem hatun ve de annelerim (babamın diğer eşleri), ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca hayatta kalanları da cariyeye olacaktı’ (K 9).

Ög

Ög ‘ana, anne’; krş. aslî şeklin korunduğu eskicil (arkeik) bir sözcük olarak bugün Türkiye Türkçesinde iç seste tonsuzlaşmaya bağlı olarak /-k-/ ile kullanım kazanan öksüz (< Etü. *ög* + *süz* ‘annesiz’ sözcüğünde görülmektedir); KT: *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuylarım bunça yime tirigi küy boltaçı erti* ‘annem hatun ve de annelerim (babamın diğer eşleri), ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca hayatta kalanları da cariyeye olacaktı’ (K 9).

Siñil

Siñil ‘küçük kız kardeş’; krş. KT: *bars beg erti kagan at bunta biz birtimiz siñilim kunçuyug birtimiz* ‘Bars Bey vardı. (O’na) ‘kağan’ unvanını burada (ülkemizde) biz verdik (ve ayrıca) küçük kız kardeşim(i) prenses (olarak) verdik’ (D 20). Günümüzde *siñil* şeklinde Güneydoğu Türk lehçelerinde ve aynı anlamdaki ses bakı-

mından küçük değişmelere uğramış türevleriyle çağdaş Kıpçak Türkçesinde sözcüğe rastlanmaktadır: Kırgızca *sişdi*; Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçelerinde *sişli* (EDPT: 839a-b).

Yenge

Yenge ‘kişinin büyük erkek kardeşlerinin ve/ya babasının küçük kardeşlerinin eşi’ (EDPT: 950a); krş. Uig. öz *yeng(g)esi rakakayinika inçe tip tidi siz ulug içimniņ amrak kunçuy siz* ‘kendi yengesi Rakakayini’ye şöyle söyledi: Siz büyük ağabeyimin sevgili hanımısınız (prensesisiniz)’ (III/83-11).

3. Toplumdaki Algılanışına göre Kız ve Kadın

a. Genel Anlamda Kız ve Kadın

Kız

Kız ‘kız (genel anlamda)’; *kız oğul* (*kız oğul* ‘kız evlat’), ‘kişinin kız evladı’. Kaşgarî *kız* için şu tanımları vermiştir: I. pahalı (164/142), II. kız [Ar. *bint*] (125/110, vdy.), III. cariye (5/3, vdy.), IV. gelin, bakire gelin [Ar. ‘arūs, ‘arūs bikren, ‘azrā] (148/129, vdy.); Kaşgarî’nin *kız* sözcüğünün bir anlamının da ‘değerli’ olduğunu bildirmesi, Eski Türk toplumunda *kız*’ın birçok yönden kıymet arz eden ve bu sebeple korunan bir sığata işaret ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.’ Krş. AY: *ol uğurta ratnaprabı atlığ kız ertim* ‘O zamanda (doğduğumda) Ratnaprabı adlı (bir) kız idim’ (186/12).

Tiři

Tiři ‘(hayvan, insan yahut insanüstü varlıklar için genel anlamda) dişi (female), kız ve kadın için cinsiyet belirtmek üzere kullanılan genel sıfat’. Otü. döneminden itibaren görülen dişi cinsiyet belirten *uragut* ‘dişi; kadın’ (DLT: 81/71, vdy.). Krş. AY: *uzun tonluğ tişi tınlığlar* ‘uzun elbiseli dişi canlılar (rahibeler)’ (190/19).

b. ‘Evlenme’ Kavram Alanındaki Kız ve Kadın

Eşi(i) ~ Eşi(i)lik

Eş(i) ~ eş(i)lik ‘erkeğin evlendiği kişi, eşi’ ve (< eş+i+lik ‘eş olmaya layık, eş olacak kız’ [Tekin, 2008: 84]); krş. KT: *beglik urı oğlın kul boltı eşilik kız oğlın küñ boltı* ‘bey olacak erkek evladın köle, hanım olacak kız evladın cariye oldu’ (D 7). Sadece Eski Uygurcada görülen eş(i) ~[i]iş(i) ‘eş, hanım’ şekli *beg* ile birlikte hendiadyoin içinde (TT: *begke işike* ‘beye ve hanıma’ [I: 109]) cinsiyet bildiren *beg* ‘bey’ (ayrıca *eren* ‘adam, erkek, bey’) sözcüğünün dişi cinsiyet belirten mukabilidir. Krş. AY: *kayu tınlıglar erenler azu iışiler* ‘hangi canlılar, beyler ya da hanımlar’ (534/12-13); *iş* ‘eş, arkadaş’ (DLT: 35/22, 579/476, 35/22).

Kelin

Kelin [< *kel-* ‘gelmek’ + -(X)n] ‘gelin, (aileye evlilik yoluyla gelen) kız; genç kız’. Krş. KT: *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuyларım bunça yime tirigi küñ boltaçı erti* ‘annem hatun ve de annelerim (babamın diğer eşleri), ablalarım, gelinlerim, prenseslerim (ailemin) bunca hayatta kalanları da cariye olacaktı’ (K 9). Azeri ve Türkmen lehçelerinde *gelin* ‘gelin’, *gelin gız* ‘genç kız’; *kelin* ~ *kélin* (Kazak, Kırgız, Özbek ve Uygur lehçeleri).

Kunçuy

Kunçuy (< Çin. *kung çu*) ‘prensess’. Çinceden alınmış bu sözcük Etü.’de özellikle kağana Çin İmparatoru tarafından evlenmek üzere gönderilen gelin kızları belirtmiştir. Sözcüğün zamanla hanedandaki kağan zevcelerini ve kız kardeşlerini belirtmek suretiyle asalet bildiren bir unvan halinde genelleştiği görülür. Krş. Uig. *öz yengesi rakakayiniqa inçe tip tidi siz ulug içimniñ amrak kunçuy siz* ‘kendi yengesi Rakakayini’ye şöyle söyledi: Siz büyük ağabeyimin sevgili hanımısınız (prensesisiniz)’ (III/83-11). Kaşgarî, sözcüğü ‘kadınların soylusu, hatundan bir derece aşağı olanı’ (DLT: 550/451) şeklinde tanımlamıştır.

Tul

Tul ‘dul; (savaş, zaruret vb. durumlarda) kocası ölmüş kadın’; krş. TT: *tul kisi alguçı bolur* ‘dul kadını zevce (olarak) almış olur’ (VII: 37).

c. ‘Esir, Cariye ve Hizmetçi’ Kavram Alanındaki Kız ve Kadın

Eski Türk metinlerinde ‘savaşta, seferde esir düşen veya cariyeye, hizmetçi vb. olarak toplum içinde yer alan kadınlar’ için sıklıkla *küñ* ve *koğuz* sözcükleriyle karşılaşılmaktadır:

Kođuz

Kođuz ‘evlenmemiş yalnız kadın veya kocasından ayrılmış ya da kocası ölmüş kadın (Batı literatüründe *femme sole* ‘yalnız kadın’). Eski Türk metinlerinde ‘kocasını ölmüş bir düşmanın karısı, tutsak edilmiş kadın’ anlamıyla kullanıldığı açıktır: Şine-Uşu: (...) *yilkısın barımın kızın koğuzın kelürtim* ‘(düşmanın sahip olduğu) hayvanlarını, servetini, (ardında kalan) kız(larını) kadın(larını) getirdim’ (D 3); *koğuz* şeklinin ayr. Tonyukuk yazıtında geçtiği görülmektedir, öyle ki sözcüğün /-t-/’li bir formda, ‘kızıl yak öküzü ya da kıymetli [kız] veya dişi (?) sığır; dağ keçisi, teke’ anlamlarından biriyle kullanıldığı ileri sürülmektedir. Krş. EDPT: 608a; bk. Sertkaya 1980; Esin 1985; ayr. krş. Tekin 1994: 49; Aydın 2006: 3-4.

Küñ

Küñ ‘esir kız veya kadın; cariyeye’; krş. KT: *beglik urı oğlın kul boltı eşilik kız oğlın küñ boltı* ‘bey olacak erkek evladın köle, hanım olacak kız evladın cariyeye oldu’ (D 7). Ayrıca fiil olarak kullanımı da bulunmaktadır: *küñed-* [*< küñ+e-d-* ‘cariye olmak’ (KT: D 13). Eski Türk metinlerinde bir savaş ganimeti, ele geçirilen önemli bir değer olarak savaşta veya savaş haricinde düşmandan/yabancı unsurlardan kazanılan veya düşmanın/yabancı güçlerin eline geçen erkek esir ve köleleri belirtmek üzere *kul* ‘köle’, kız veya kadınlar için ise *küñ* ‘kadın esir; cariyeye; hizmetle görevli kadın’ sözcükleri kullanılmıştır. Cinsiyet belirtmeksizin tarihî Türk metinlerinde ‘esir, cariyeye, hizmetçi’ anlamıyla kullanılan *karabaş* ~ *karawaş* ‘köle, hizmetçi’ (DLT: 543/443) ve Otü. metinlerinde özellikle kötü ahlak özellikleri olan kadınları belirten *kañçık* (‘dişi köpek’ EDPT: 634b-635a), vs.; çeşitli hizmetlerde kullanılan kadınları belirtmek üzere kullanılan *kırnak* (DLT: 238/206), *kırgın(a)* (Berbercan 2013: 229) sözcükleri de ayrıca bulunmaktadır.

d. ‘Sevgili’ Kavram Alanındaki Kadın

Amrak

Eski Uygur metinleri arasında özel bir yeri bulunan ve İslam öncesi Türk edebiyatının Maniheizt muhitinde yetişmiş Aprın Çor Tigin'e ait olan Türk dilinin ilk beşerî aşk şiirinde 'sevgili' olan kadına *amrak* (< *amra*- 'sevmek' + -(X)k) denmektedir. Kelime, incelme, /x/ < /q/ değişimi ve ünsüz düşmesiyle *emre*, *emrah* şekillerinde kullanılmış ve Türk halk şiirinin birçok ustasına nâm olup kelime 'sevgili' anlamında kullanılmıştır. Ayrıca, iyelik ekli ve sevgi ifadesi kazandıran küçültme ekli *özkiyem* (< öz 'kendi' ⊕ +kiye ⊕ +m] 'canım', *kasınçığ* (< *kas-ı-n-çığ*) 'yavuklu, sevgili' sözcükleri de 'kadın' için kullanılmıştır; krş. ETŞ: *adinçığ amrak/amrak özküyem/kasınçığımın öyü kadgurur men/kadgurdukça kaşı körtlem/kavışığsayur men/öz amrakımın öyür men/öyü evirür men (...)/öz amrakımın öpügseyür men/barayın tiser baç amrakım/baru yime umaz men/bağırsakım/kireyin tiser kiçığkiyem/kirü yime umaz men/kin yıpar yıdığım/yaruk tenriler yarlıkazın/yavaşıım birle/yakışıpın ardılmalım/küçlög priştiler küç birzün/közi karam birle/külüşüğün oluralım* 'Emsalsiz sevgili / Sevgili canım/Yavuklumu düşünüp hasret çekiyorum/Hasret çektikçe, kaşı güzelim/Kavuşmak istiyorum/Öz sevgilimi düşünüyorum/Düşünüp düşünüp durdukça/Sevgilimi öpmek istiyorum /Gideyim desem, güzel sevgilim/Gidemiyorum da/Merhametlim/Gireyim desem, küçücüğüm/Giremiyorum da/Anber, misk kokulum/Nurlu tanrılar buyursun/Yumuşak huy-lum ile/Birleşerek bir daha ayrılmayalım/Kudretli melekler kuvvet versin/Gözü karam ile/Güle güle oturalım' (18-21).

Kısaltmalar

Alm. = Almanca; Ar. : = Arapça; AY = Kaya 1994; ayr. = ayrıca; BK = Bilge Kağan Yazıtı; Çin. = Çince; D = Doğu; DLT = Ercilasun-Akkoyunlu 2014; EDPT = Clauson 1972; ETŞ Arat 2007; Etü. = Eski Türkçe; Far. = Farsça; IB = Tekin 2004; İng. = İngilizce; K = Kuzey; KT = Köl Tigin Yazıtı; Mo. = Moğolca; Otü. = Orta Türkçe; Soğ. = Soğdca; Şine-Usu = Aydın 2007; TT = Türkische Turfan Texte I-X (1929-1959); Uig. = Müller 1908, 1911, 1922; vd. = ve diğerleri; vdy. = ve diğer yerler; Heil. = Arat 1932.

Kaynakça

ALYILMAZ, S., ALYILMAZ, C. (2014). "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 3/4: 1-33.

ARAT, R. R. (1932). Zur Heilkunde der Uiguren II, Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932: 22, 401-448)

- ARAT, R. R. (2007). Eski Türk Şiiri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2006). “Osman Fikri Sertkaya ve Türk Runik Metinleri”, *Electronic Journal of Oriental Studies*, XI/10: 1-9.
- AYDIN, E. (2007). Şine Usu Yazıtı, Çorum: Karam Yayınları.
- BERBERCAN, M. T. (2013). Çağatayca Gülistan Tercümesi (Giriş-Gramer-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Ankara: Hâkim Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1960). Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdî Xân, Facsimile text with an introduction and indices, London: Luzac.
- CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, M. (2002). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESİN, E. (1985). “Kotuz: İkinci Kök-Türk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, 1: 125-131.
- GÜNDÜZ, A. (2012). “Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/5: 129-148.
- KARAHAN, Akartürk (2006). “Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine”, *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: 1-12.
- KAYA, C. (1994), Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LESSING, F. D. (1960). Mongolian-English Dictionary, Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- LEVİTSKAYA, L. S. et al (1997). Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov 5, Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı Na Bukvı 'K', 'K', Moskova.
- MAHMUDOV, K., G. MUSABAYEV (1954). Kazaksko-Russkiy Slovar', Alma-Ata: Akad. Nauk Kazahskoy SSR.
- MANDALOĞLU, M. (2013). “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3: 133-159.

MÜLLER, F. W. K. (1908). Uigurica [I], 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück; 2. Die Reste des buddhistischen “Goldglanz-sūtra”, Ein vorläufiger Bericht, Berlin 1908 (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 1908: 2).

MÜLLER, F. W. K. (1911). Uigurica II, Berlin 1911 (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 1910: 3).

MÜLLER, F. W. K. (1911). Uigurica III, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1920: 2)

ÖZDARICI, Ö. (2011). “Dîvânü Lûgati’t-Türk’te Kadın ve Kadına İlişkin Unsurlar”, Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1/1: 127-156.

RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SERTKAYA, O. F. (1980). “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç Not: I. Tonyukuk Abidesinin İlk Satır; II. ‘Çölgi (A)z (e)ri mi? – Çöl[I](ü)g iz (e)ri mi?; III. Tonyukuk Abidesindeki kız koduz Sıfat Tamlaması Üzerine”, Türkiyat Mecmuası, 19: 165-182.

SEVİNÇ, N. (1987). Eski Türklerde Kadın ve Aile, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

TEKİN, T. (1994). Tunyukuk Yazıtı, Ankara: Simurg Yayınları.

TEKİN, T. (2004). Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı), Ankara: Öncü Kitap.

TEKİN, T. (2008). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. vd. (1995). Türkmence-Türkçe Sözlük, Ankara: Simurg Yayınları.

TURAN, O. (1969). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi I, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

USEEV, N. (2012). “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, Dil Araştırmaları, 11: 57-66.

YAKUT, E. (2002). “Eski Türklerde Hukuk”, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1/3: 401-426.

YAZICI, Ş. S. (2013). “Orhun Yazıtlarında Kadınla İlgili Söz Varlığı”, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (17.05.2013-19.05.2013, Bosna Hersek), Bildiri Kitabı, C. II, Ed. M. TEKCAN, International Burch University, Sarajevo: 393-402.